

Namen zijn woorden

Over de plaats van namen binnen de taal

Namen fascineren. Heemkundigen, genealogen en vele anderen zijn steeds weer nieuwsgierig naar de betekenis en herkomst van namen. Daarbij lijkt soms elke wilde speculatie geoorloofd, terwijl naamkunde toch echt een vak is, een specialisme met raakvlakken met tal van andere vakgebieden, maar toch vooral een onderdeel van de taalkunde.

Het bestuderen van namen wordt vaak gezien als een nuttig hulpmiddel (een hulpwetenschap) bij anderzortig onderzoek. In dat geval staan niet de namen zelf centraal, maar gaat het om de informatie die een naam of een groep namen kan leveren ten dienste van bijvoorbeeld de genealogie, de archeologie of de historische geografie. Vanuit een andere invalshoek kunnen zo ook economen, sociologen of juristen vragen bij of over namen hebben. Bij dit alles lijken we soms over het hoofd te zien wat namen in aller-eerste instantie zijn: namen zijn woorden, en wel een bijzonder soort zelfstandige naamwoorden. Nu maken woorden deel uit van taal, en is naamkunde dus ook – en vooral – een onderdeel van de taalkunde.

Wat een zelfstandig naamwoord is, weten we allemaal. Het is een woord waar een lidwoord ('de' of 'het') of een aanwijzend voornaamwoord ('die' of 'deze') voor kan staan. De grote groep van zelfstandige naamwoorden kan op verschillende manieren worden onderverdeeld, en de onderverdeling die hier voor ons relevant is, is die tussen soortnamen en eigenamen. De meeste zelfstandige naamwoorden zijn soortnamen (appellatieven), zij benoemen altijd een categorie, een groep 'zaken'. Hoe breed dat kan zijn, blijkt wanneer we bedenken hoeveel verschillende objecten er bestaan die we allemaal benoemen met het woord 'tafel', en hoe moeilijk het is om van het begrip 'tafel' een sluitende definitie te geven.

Een eigenaam daarentegen, is eigen aan dat ene ding wat (of die ene persoon die) ermee wordt benoemd. Een eigenaam is dus een zelfstandig naamwoord dat nooit een hele groep aanduidt, maar altijd heel specifiek één 'ding', een plaats, een mens, een schip, een gebouw of wat dan ook. Dat betekent dan weer niet dat elke naam maar één keer kan voorkomen. Er zijn heel veel mannen die 'Jan' heten, en zelfs bij 'Jan Franken' vindt Google meerdere individuen, toch bedoel ik altijd wanneer ik 'Jan Franken' zeg slechts één specifiek individu, en nooit de hele groep van 'Jan Frankens'.

Samengevat is een naam een zelfstandig naamwoord dat naar slechts één zaak in de werkelijke wereld verwijst (ofwel: dat onder de realia slechts één referent heeft). Een (eigen)naam heeft dan ook geen andere betekenis ('inhoud') dan het benoemen van die ene referent. Strikt genomen *betekent* een naam dus niks. De woorden 'Jan Franken' betekenen Jan Franken, en de naam 's-Hertogenbosch duidt de stad aan die ligt waar Dommel en Aa samenvloeien en tot Dieze worden, niks meer en niks minder. Natuurlijk kun je uitleggen wie of wat Jan Franken is en valt er van alles te weten over 's-Hertogenbosch, maar dat ligt allemaal niet besloten in de namen.

Symbool

Al in 1843 definieerde de Engelse filosoof John Stuart Mill (1806-1873) dan ook als volgt: 'Een eigennaam is een woord dat dient om datgene waarover we praten aan te duiden, maar dat over datgene niets zegt.' In zeker zijn geldt deze definitie voor alle zelfstandige naamwoorden, dus ook voor soortnamen, want het woord 'tafel' vertelt ons niks over wat een tafel is of hoe die eruit ziet. In feite bestaat er nooit – of vrijwel nooit – een relatie tussen een woord en datgene waarnaar het verwijst: taal is een systeem van symbolen. (Dit idee is strijdig met wat veel mensen gevoelsmatig denken bij taal. Denk maar aan de conference van Toon Hermans over een ei dat in het Frans – *un oeuf* – veel ronder zou klinken.) Het verschil is dat er bij eigenamen nooit sprake is van een categorie objecten, het symbool (het woord) heeft een één-op-één relatie met de werkelijkheid.

Toch is er met namen nog iets anders aan de hand. Dat de ouders van Jan Franken dachten aan Gods genade (*Johannes* = Hebr. *Johanán* – 'Jahweh is genadig') toen zij hem zijn doopnaam gaven, lijkt me niet zeker, maar zij zullen wel hebben gedacht aan andere bekende Jannen zoals Sint Jan Evangelist en Sint Jan de Doper, terwijl er ook wel een naast familielid met de naam Jan als peetvader – en als naamgever – zal zijn opgetreden. En dat Jan Frankens vader Frank heet, zou toeval zijn, maar ooit moet er een voorvader met die naam zijn geweest die zijn naam doorgaf aan zijn nazaten: 'die van Franke'. Zo beschouwd heeft de naam 'Jan Franken' dus wel degelijk betekenis, en nog wel op meerdere niveaus van interpretatie. De naam zegt daarmee – hoe summier ook – wel degelijk iets over de plaats van de naamdrager in zijn sociale en genealogische net-

werk. Dat komt doordat weliswaar de relatie tussen woord en betekenis toevallig en betekenisloos is, maar een naam niet willekeurig wordt gegeven. Er is altijd een bewuste keuze gemaakt, en er is dus ook een motivatie. En het is precies die motivatie waarom de naamkunde zo graag als hulpwetenschap wordt ingeroepen.

Bij een naam als 's-Hertogenbosch is die motivatie overduidelijk. We wéten dat er een hertog betrokken is geweest bij de stichting van deze stad en we weten ook dat dit gebeurde in of nabij een bos waarop diezelfde hertog rechten deed gelden. Dus dat die nieuwe stad in het bos van de hertog 's-Hertogenbosch ging heten, hoeft ons niet te verbazen.

Een belangrijk verschil tussen persoonsnamen en plaatsnamen is dat bij plaatsen de motivatie voor de naamgeving meestal vrij direct is. Op het moment van de naamgeving wordt gekozen voor iets dat betekenisvol is en door de naamgevers van toepassing wordt geacht. Dat dit niet altijd zo simpel is als bij 'het bos van de hertog', mag blijken uit namen als Nieuw Amsterdam, Nieuw Zeeland of Batavia, of namen zoals Rockanje ('het land van de Saracenen') of Roosendaal ('een dal vol rozen'). Bij persoonsnamen speelt concrete betekenis nog veel minder een rol, ook al omdat de naamgevers de (oorspronkelijke) betekenis van een persoonsnaam vaak gewoon niet kennen. Dit laatste geldt zeker voor moderne persoonsnamen die we uit exotische buitenlanden halen, maar ook Herman, Henk en Hilde zullen door hun ouders niet uit krijgshaftige overwegingen zo zijn genoemd. De taalkundige, etymologische interpretatie van persoonsnamen leidt dus zelden of nooit tot een beter begrip van de naam in relatie tot zijn drager. Dat Priscilla een verkleinvorm is van Latijn Priscus 'oud, eerbiedwaardig', zullen slechts weinig ouders die hun dochter Priscilla noemen, zich realiseren en het is maar goed dat de klasgenootjes van 'ons Priscilla' niet weten dat zij eigenlijk gewoon 'Oudje' heet.

Bij plaatsnamen kan een begrip van de oorspronkelijke betekenis wel leiden tot een beter historisch begrip van de plaats. Soms zien we meteen wat de naam betekent en is ook de reden waarom juist die naam werd gegeven ook na eeuwen nog eenvoudig na te voelen. 's-Hertogenbosch is er een perfect voorbeeld van. Veel vaker is dat echter helemaal niet zo. Dan 'betekent' de naam niks meer, of herkennen we er nog wel een betekenis in, maar roept die verder geen associaties meer op. Namen als Hazeldonk, Koewacht of Grave zijn opgebouwd uit elementen die vanuit onze dagelijkse spreektaal herkenbaar zijn. Toch liggen onze eerste associaties met die namen veelal niet bij hazelaars, koeienherders en graafwerk. Moeilijker wordt het nog bij namen als Andel, Gilze, Chaam of Uden, die al helemaal geen associaties met andere woorden uit de spreektaal oproepen. Dan is het inderdaad zo dat de plaats-

naam enkel en alleen nog verwijst naar de plaats die hij benoemt, zonder verder ook maar iets te betekenen. Dat klopt met de hierboven gegeven definitie van Mill, maar is natuurlijk vreemd wanneer we aannemen dat ook deze namen ooit gemotiveerd zijn gegeven.

Taalverandering

Oorzaak van deze 'onbegrijpelijkheid' van veel namen is dat taal een dynamisch systeem is dat voortdurend onderhevig is aan verandering. Die verandering vindt plaats op alle niveaus van de taal: de uitspraak, de woordenschat, de manier waarop we zinnen vormen en het bestand aan uitdrukkingen en gezegden. Die verandering is dus geen 'verloedering', zoals mensen vaak menen, maar een natuurlijk en niet te stuiten proces. Bovendien voltrekt een groot deel van de taalverandering zich onbewust en gaat het hele proces zonder sturing. Er bestaat geen centrale instantie die bepaalt dat we vanaf morgen anders gaan praten dan vandaag (of die een verandering zou kunnen tegenhouden). Een deel van dit proces dat historisch taalkundigen goed in beeld hebben, is de verandering in uitspraak door de eeuwen heen, ofwel: de klankveranderingen. Hierbij blijkt dat er in deze veranderingen systeem zit. Weliswaar een systeem dat je pas achteraf kunt vaststellen (voorspellen gaat dus niet), maar dat wel heel regelmatig verloopt en voor elke taal – en elk dialect – anders is. Door die regelmatigheid spreken taalkundigen wel van 'klankwetten' en door het taalspecifieke karakter van die klankwetten – elk taal zijn eigen wetten – vormen zij als het ware een vingerafdruk van de taal. Voorbeelden geef ik zo meteen.

In de historisch vergelijkende taalwetenschap zetten we nog een stap verder. Met kennis van deze taalspecifieke klankwetten en door verwante talen met elkaar te vergelijken, kunnen we taalstadia reconstrueren die zo oud zijn dat zij nooit op schrift zijn gesteld. Soms helpt dat ook om uitspraken te doen over de oudste ('oorspronkelijke') betekenis van een woord, maar net zo vaak scheidt het daaromtrent juist meer onduidelijkheid. Betekenissen veranderen immers ook – en onafhankelijk van de klankveranderingen – en we zagen al dat er geen direct verband bestaat tussen de vorm en de inhoud/betekenis van een woord.

Bovendien – en dit is voor historici van groot belang – kunnen we heel nauwkeurig prehistorische taalvormen reconstrueren, maar we kunnen die niet dateren! Daar komt nog eens bij dat we zulke reconstructies ook kunnen maken voor woorden als 'automobil' of 'telefoon'. Of onze reconstructies ook nog iets zeggen over de werkelijke wereld van toen, is dus iets wat we ons steeds opnieuw moeten afvragen en waarbij terughoudendheid zeker op zijn plaats is.

Omdat taal als systeem een organisch geheel is, blijven woorden die op de een of andere manier bij

elkaar horen in de ontwikkeling van een taal vaak bij elkaar. We kunnen hierbij denken aan bijvoorbeeld werkwoordsvormen of het enkelvoud en meervoud van een zelfstandig naamwoord. Zij veranderen als het ware samen, zonder zodanig te veranderen dat hun samenhang onherkenbaar wordt en dus verloren zou gaan. Dat werkt niet altijd zo, maar er zijn dus een soort 'corrigerende krachten' in het spel (die we benoemen met termen als analogie en Ausgleich). Echter: bij een naam die alleen maar zichzelf betekent en niks anders en die dus ook geen rechtstreeks verbondenheid kent met andere woorden, werken die corrigerende krachten niet. Zo kan het dat namen ook binnen hun eigen taal onherkenbaar worden, zodat bijvoorbeeld een naam als Dongen niet langer wordt geassocieerd met 'donken', voor zover iemand nog weet wat een 'donk' is. Wanneer een naam op die manier eenmaal is losgekoppeld van zijn 'oorspronkelijke' betekenis, kan hij als deel van de veranderende taal waarin hij functioneert geheel zijn eigen gang gaan.

Uit dit alles vloeit nog ander een probleem voort dat van groot belang is. Om goed te kunnen reconstrueren stelt de historisch taalkundige een aantal eisen aan zijn materiaal. Zo mogen twee taalkundige vormen ('woorden') uit verschillende talen of dialecten niet zomaar als verwant worden beschouwd omdat zij er ongeveer hetzelfde uitzien (hetzelfde klinken). Dat kan namelijk heel goed op toeval berusten. De vormen moeten ook een zelfde (of gelijkaardige) betekenis hebben en op een vergelijkbare manier in het taalsysteem (de grammatica) functioneren. Bij namen is dit principieel onmogelijk vast te stellen, want die betekenissen niets en hangen los in het taalsysteem. Dit betekent nadrukkelijk weer niet dat bij het interpreteren van namen de historische grammatica geen rol speelt. Een naam maakt hoe dan ook deel uit van de taal en moet dus altijd in dat licht worden beoordeeld. Juist in de historische grammatica (in de brede zin van het woord, de taalgeschiedenis) ligt het enige houvast dat we hebben. Het verklaren (etymologiseren) van namen is dus een soort evenwichtsact die een grondige beheersing van het 'gereedschap' combineert met een portie kunst en vliegwerk vereist, en daarmee ook een extra grote mate van terughoudendheid.

Concreet

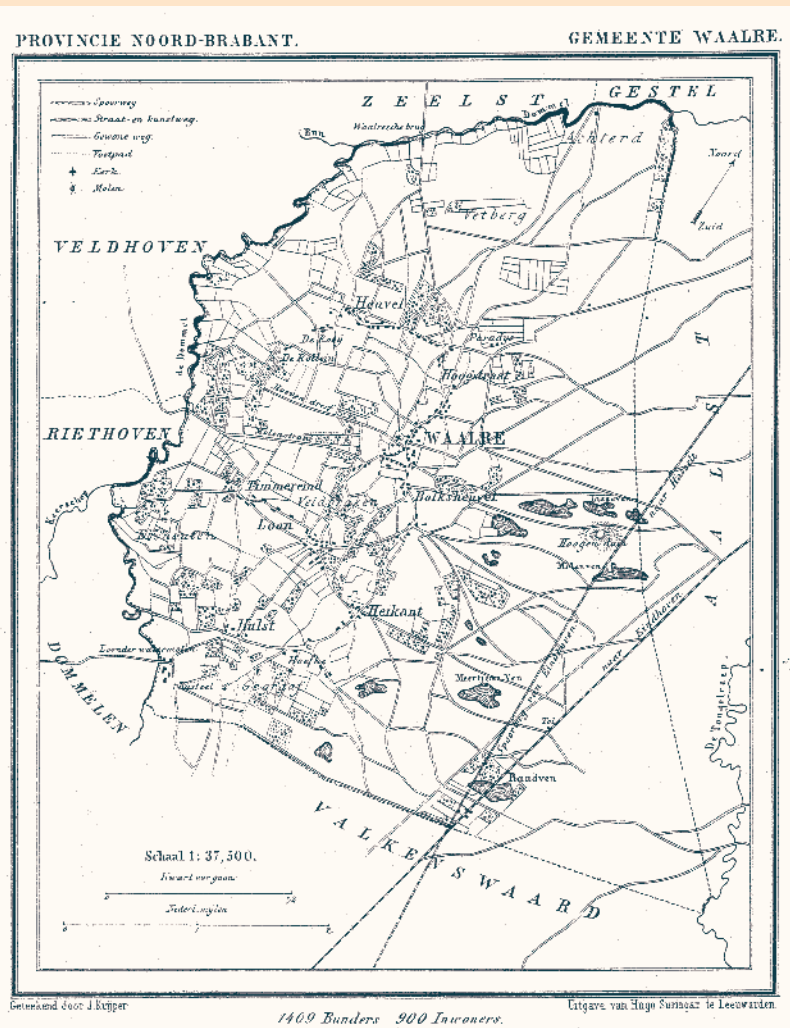
Tot zover is dit een nogal abstract betoog dat nauw raakt aan de filosofische vraag wat taal nu eigenlijk is en welke plaats namen daarin innemen. In het tweede deel van dit artikel gaan we in op een concreet voorbeeld waarmee ik hoop de hierboven aangestipte problemen te illustre-

ren. Als voorbeeld nemen we de plaatsnaam *Waalre*, en wel om een paar simpele redenen. Om te beginnen werd ik ooit gevraagd naar die naam te kijken ten behoeve van een boekje: Jaap Walinga e.a., *De kerk van Sint-Willibrord in Waalre. Dertien eeuwen historie* Stg Waalres Erfgoed 2004). Die titel geeft al aan dat de plaatsnaam oud is, de oudste vermelding dateert van 704. De naam is niet doorzichtig, maar maakte wel een aantal klankveranderingen door die goed zijn aan te wijzen. En om de grote teleurstelling alvast te voorkomen: over de oorsprong en de betekenis van de naam tasten we in het duister.

Een concreet voorbeeld: Waalre

In het eerste deel van dit artikel ging het vooral over de positie die namen innemen in het systeem dat taal heet. Namen zijn een bijzonder soort zelfstandige naamwoorden en dat maakt ook hun bestudering in een aantal opzichten bijzonder. Toch kunnen we namen niet los zien van de taal waarin zij functioneren, zodat voor een verklaring van een naam de kennis van de taalgeschiedenis (de historische grammatica) essentieel is. Om het betoog concreet te maken, richten we ons hier op één naam: *Waalre*.

Het eerste wat opvalt wanneer we naar de plaatsnaam *Waalre* kijken, is dat die naam in het lokale

De watermolen van Waalre op de Dommel. Geheel links: een gedeelte van de volmolen. Foto uit 'Aalst en Waalre in oude ansichten', www.eurobib.nl

dialect *Woldere* of *Wolder* luidt. Er is dus in de gesproken vorm een *d* ingeslopen die, zoals we zullen zien, in de oudere vormen van de plaatsnaam niet voorkomt en die ook ontbreekt in de nu officiële vorm van de naam. Dit verschijnsel van zo'n 'ingeslopen *d*' wordt in de taalkunde *d*-epenthesis genoemd en dit komt vaker voor wanneer een *r* direct volgt (of volgde) op een *l*, *r* of *n*. Deze specifieke vorm van *d*-epenthesis is Nederlands (en soms ook Duits) en laat zich gemakkelijk herkennen wanneer we Nederlandse woorden vergelijken met hun Duitse tegenhanger. Voorbeelden zijn *mulder* ~ *Müller*, *donder* ~ *Donner* en de persoonsnaam *Hendrik* ~ *Heinrich*. Zo hebben we ook Nederlands *zolder* uit Latijn *solarium* en *selderij* uit Frans *céléri*.

Dat dit verschijnsel redelijk oud is, bewijst onder andere de plaatsnaam *Maurik*, die in 997 voorkomt als *Maldericke*, maar die wordt verklaard uit een Galloromaans **Maleriacum* (dus zonder *d*).¹ Anderzijds is – voor zover we dat uit de schrijftaal mogen concluderen – *d*-epenthesis in het Middelnederlands minder frequent dan in latere stadia van de taal, vond het verschijnsel niet plaats in alle gevallen waarin het formeel mogelijk is (daarbij kan dialectverschil een rol hebben gespeeld) en heeft de

1 Een asterisk/sterretje (*) voor een woord geeft aan dat het een reconstructie is en dat dit woord dus in deze vorm nergens is overgeleverd. Een dubbele asterisk (**) markeert een vorm die binnen de taal onmogelijk of onacceptabel is. In het Gallisch zou deze naam **Maleri-ākom* hebben geluid.

standaardtaal blijkbaar al vroeg een soort afweermechanisme ontwikkeld. Anders hadden we nu immers allemaal 'Waalder' gezegd in plaats van Waalre.

In gevallen waarin de *d* eenvoudig is te herkennen als een invoeging, wordt hij in het Modern Nederlands vermeden. Een voorbeeld is 'dunder' voor *dunner*, dat we beschouwen als kindertaal of dialect, en *raarder*, dat weliswaar correct is, maar waarmee veel sprekers zich geen raad weten. Maar we zeggen dan weer wel *verder* en *minder* niet ***verrer* of ***minner*! Dit alles verklaart echter niet waarom zoiets als 'Waalder' nooit de standaardvorm van de plaatsnaam Waalre is geworden. Op die vraag hebben we simpelweg geen antwoord.

Er is de *d* in de geschiedenis van het Nederlands – en in de naam van Waalre – nog meer aan de hand. De oudste geschreven vormen waarin de plaatsnaam *Waalre* is overgeleverd luiden als volgt:

1. Waetrløe (super fluvium Dutmala) (704 kop. 1191)
2. (in) Vaedritlaeum (authentieke optekening circa 710)
3. Waderloë (712 kop. 1191)
4. Wadradoch (726 kop. begin 13^e eeuw)
5. Waderlo (914 kop. 13^e eeuw)
6. Waderloë (1069 kop. 12^e eeuw, 1102-1105 kop. begin 12^e eeuw)
7. Waderloë (origineel 1100-1110; origineel 1161)
8. Waderle (1147-1148 kop. begin 13^e eeuw) et cetera.

Later in de middeleeuwen en in de moderne tijd vinden we vormen als *Waderle*, *Wadelre*, *Waalre* en *Woldere*.

Deze vormen lijken te duiden op een oorspronkelijke vorm als (ongeveer) ‘waderlo’, wat we ook daadwerkelijk zo vinden in een oorkonde uit 914. Twee zaken vallen daarin op: 1. Er zit een *d* in, die een andere is dan de ‘nieuwe’ *d* die we zojuist bespraken; een *d* die later is verdwenen; en 2. De *r* en de *l* zijn van plaats verwisseld. Dit stuivertje wisselen van twee klanken komt in veel talen in tal van varianten voor. De taalkundige term voor het verschijnsel is metathesis en in *Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands* lezen we: ‘Een Noordbrabantse omzetting van *rl* tot *lr* komt voor in plaatsnamen *Nistelrode* (< *Nistelre* < *Nisterle*), *Tongelre* (< *Tongerlo*), *Waalre* (< *Waderlo*), *Wintelre* (< *Winterle*).’ Aan dit lijstje kunnen we nog *Castelré* toevoegen. Het gaat hierbij dus om een klankontwikkeling die zich in een beperkt geografisch gebied heeft voltrokken en die daar resulteerde in een aantal kenmerkende plaatsnamen die uitgaan op *-Ire* (een uitzondering vormt *Baarle*). Hier hebben we dus met een regionaal verschijnsel te maken.

Syncope: verdwijnende d's

Anders is het met de ‘verdwenen’ *d*, die juist deel uitmaakt van een verschijnsel dat in het Nederlands erg algemeen is. De taalkundige term is in dit geval syncope en de syncope van *d* is in de ontwikkeling van het Nederlands zowel belangrijk als ingewikkeld. Kort gezegd komt het hierop neer dat al vroeg in het Middelnederlands (en vrijwel zeker ook al in het Oudnederlands) een *d* tussen twee klinkers de neiging had om weg te vallen. Daarbij kon een complete lettergreep verloren gaan (zoals bij *slede* > *slee*). Wanneer dit niet gebeurde, ontstond in eerste instantie een *j* of *w* als overgangsklank tussen de op elkaar stotende klinkers uit de lettergrepen aan weerszijden van de oude *d* (*rode* > *rooie*, *goude(n)* > *gouwe*). Later konden dan alsnog de twee lettergrepen samenvallen, zoals in *leder* > *leer*. Door allerlei oorzaken – onder meer doordat de syncope niet in alle dialecten in gelijke mate en op hetzelfde moment plaatsvond – ontstonden woordparen waartussen (in de woorden van Schönfeld) ‘de strijd (...) in menig geval nog niet volstreden’ is.

Over het algemeen kan worden gesteld, dat in gevallen waarbij de sprekers zich bewust bleven van de ‘oorspronkelijke’ *d*, deze uiteindelijk werd hersteld. Dit bewustzijn kan bijvoorbeeld zijn gevoed door direct verwante woorden waarin de *d* nooit wegviel (zoals bijvoorbeeld in *kwaad*, *kwade* ~ *kwaai*) of omdat dialectvarianten in elkaars (geografische of sociale) nabijheid bestonden. In een aantal gevallen bleven echter beide vormen naast elkaar bestaan en trad differentiatie op in de betekenis, zoals in de bekende voorbeelden *broeder* ~ *broer* en *moeder* ~ *moer*. In het geval van *Waalre* zal een rol hebben gespeeld dat dit woord al vroeg geen andere betekenis meer had dan de eigennaam van de plaats die het benoemt. Wel of geen *d* speelde voor die benoeming geen enkele rol en de *d* verdween probleemloos.

Op afstand is er natuurlijk wel enig verband tussen deze syncope van *d* enerzijds en de *d*-epenthesis anderzijds. Eeuwenlang hebben in het Nederlands van allerlei woorden variërende vormen naast elkaar bestaan met (etymologische) *d* en zonder *d*. Dat leidde tot onduidelijkheid, zeker bij woorden die minder frequent werden gebruikt of waarvan de etymologie voor de sprekers niet langer doorzichtig was. Een voorbeeld van een ten onrechte ‘herstelde’ (hypercorrecte) *d* zien we in het woord *kade*, waarvan de op etymologische gronden te verwachten vorm *kaai* is. Het is mede op basis van dit laatste woord dat we moeten aannemen dat syncope van *d* in het Nederlands al in de elfde eeuw voorkwam, en waarschijnlijk al eerder. De oudste bekende voorbeelden komen uit West- (en Frans-)Vlaanderen, waardoor Schönfeld aanneemt ‘dat de neiging tot syncope in het zuiden versterkt werd door invloed van het Frans, waar eveneens de intervocalische *d* gesyncopeerd werd, en dat al zeer vroeg’. Later verbreidde dit verschijnsel zich ook over het Nederduits en Deens.

Gezien de consistentie waarmee deze *d* voorkomt in de oudste vermeldingen van *Waalre*, mogen we aannemen dat hij in deze naam etymologisch is en niet berust op hypercorrectie. Zekerheid daarover hebben we uiteraard niet, want de hier gevolgde redenering is niet waterdicht. In combinatie met de hierboven beschreven metathesis, ligt het hiermee voor de hand de naam te analyseren als een samenstelling van ‘wader + -lo’, zoals dat ook in alle naamkundige naslagwerken gebeurt. Het tweede lid van de naam is dan probleemloos. Het is het woord *lo(o)* dat meestal wordt vertaald met ‘bos’ en dat in het Modern Nederlands alleen nog een rol lijkt te spelen in kruiswoordraadsels. Het gaat bij *lo* om ‘een op hogere zandgrond gelegen, licht en mensvriendelijk bos met hoogopgaand hout’.

Etymologisch gaat *lo* terug op Proto-Germaans **lauha-* ‘bos, open plek in het bos’ en er valt veel voor te zeggen om aan te nemen dat het ook later als element in plaatsnamen steeds duidt op een (natuurlijke?) open plek in een bos. Ook de verdere verwanten duiden daarop, zoals Sanskrit *loká-* ‘open ruimte, plaats’, Litouws *la kas* ‘open veld’ en Latijn *lucus* ‘bos(je)’ dat op zijn beurt verwant is aan *lux* ‘licht’. Als slotlettergreep in tal van plaatsnamen, die steeds het accent op de eerste lettergreep hebben, ‘sleet’ dit *lo* af tot *-Ie* als in bijvoorbeeld *Baarle* en *Oerle*, of zelfs tot *-l* zoals in *Oekel* en *Berkel*.

Tot zover verloopt het analyseren van de plaatsnaam *Waalre* zonder veel problemen. Alle geschetste ontwikkelingen zijn goed bekend en in de context van deze naam te begrijpen. Dat is echter totaal anders met het eerste lid van de naam (‘wader’). Daarvan is zowel de precieze vorm als de betekenis onduidelijk. De methode vereist dat we ons in deze situatie eerst over de vorm moeten buigen en we pas daarna iets over de mogelijke betekenis kunnen zeggen. Verder

moet duidelijk zijn dat we in principe ook geen zekerheid kunnen hebben over *-lo* als tweede lid van de naam zo lang we de rest niet begrijpen. Misschien is onze analyse ‘wader-lo’ wel helemaal fout.

Interpretaties

Voor we nu verder gaan, is het nuttig op een rij te zetten wat diverse naslagwerken over Waalre melden, dan weten we welke kant de neuzen op staan. Het *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* van Künzel, Blok en Verhoeff is over de betekenis kort: ‘Oudnederlands *lo(e)* ‘bos e.d.’ met ‘?’ iets minder terughoudend zijn Van Berkel en Samplonius in hun *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*. Zij houden het op een ‘onduidelijk 1^e deel, waarvoor men gedacht heeft aan *wad* ‘ondiepte, doorwaadbare plaats’ (door de Dommel) en dan een betekenis: bos van de bewoners van het *wad*. De ‘men’ uit deze voorzichtige verklaring lijkt de bekende dialectoloog A.P. de Bont te zijn, die zonder voorbehoud over Waalre noteerde: ‘het eerste lid *wad* znw.o. (lat. *vadum*) doorwaadbare plaats, voord, ondiepte’. Tussen haakjes vergelijkt De Bont nog met de naam *de Gewátte(n)* (aan de Run in Riethoven) die hij eveneens verbindt met *wad, waden*.

Een andere ‘interpretatie’ vinden we bij Gysseling (*Toponymisch Woordenboek*), die voor Waalre simpelweg verwijst naar Valkenswaard, en omgekeerd. Afgezien van het feit dat dit geen enkele verklaring biedt, is de vergelijking ook weinig aannemelijk. Op twee vermeldingen na die *ae* laten zien, hebben alle vormen oudere vormen van Waalre een *a* in de eerste lettergreep, terwijl die van Valkenswaard *Wederde, Wederze* (1^e kwart 13^e eeuw) luiden en dus juist geen *a* bevatten.

Het is tot slot Jan de Vries die in zijn bepaald niet onverdienstelijke plaatsnamenboek een punt maakt van het feit dat de alleroudste vermelding van de naam *Waalre* geen *d* laat zien, maar een *t*. Voorzichtig zegt hij: ‘Is de oudste vorm juist, dan zou het kunnen betekenen ‘waterige bosweide’. Maar de verzachting van *t* tot *d* in de jongere vormen is dan wél zeer opmerkelijke, maar niet zonder parallellen.’

Op basis van de literatuur staan ons dus drie interpretaties ter beschikking: 1. ‘wad, waden’; 2. ‘water’; en 3. het weinig bevredigende, maar misschien wel meest realistische ‘?’ van Künzel, Blok en Verhoeff. Het is in de historische wetenschappen met enige regelmaat zo dat we met deze laatste optie – het vraagteken – rekening moeten houden en ons erbij moeten neerleggen dat dit het ‘juiste’ antwoord is.

Wat we in oudste vermeldingen van de naam Waalre meteen kunnen zien, is dat de metathesis (*rl > lr*) pas vrij laat in de middeleeuwen plaatsvond en pas in de vroegmoderne tijd doorzette, terwijl de syncope van de *d* relatief recent is. Het is van belang dat het juist de alleroudste vermelding uit 704 is die in plaats

van een *d* een *t* laat zien. Hoewel het zonder meer al niet erg elegant is om een afwijkende vorm af te doen als een vergissing of een verschrijving, moeten we in dit geval immers extra rekening houden met de mogelijkheid dat de naam in een eerder stadium inderdaad een *t* had en dat het toeval is dat deze vorm slechts eenmaal is overgeleverd. Dat is immers precies waarom we bij het verklaren van plaatsnamen steeds de vroegst geattesteerde vormen willen hebben. In dit geval wordt de situatie nog gecompliceerd doordat in het oudste afschrift van de tekst waarin deze vermelding voorkomt een ‘iets latere hand’ boven de naam nog eens *Waderlo* noteerde. Was dat ter verduidelijking, of ter verbetering? Dat weten we niet.

Er bestond echter in het Nederlands een tendens om medeklinkers vóór *l, r, m* of *n* stemloos te maken, zodat we kunnen veronderstellen dat we hier in feite *tr* voor *dr* zien. Aangezien we hiermee de *t* in de oudste vorm kunnen verklaren, en bovendien de betekenis ‘waterbos’ niet erg waarschijnlijk is (onder meer omdat daar andere woorden voor bestonden), kunnen we deze interpretatie (‘Waterbos’) als onwaarschijnlijk terzijde schuiven. Helemaal uitgesloten is hij daarmee natuurlijk niet. Wanneer ‘nieuwe’, vroege vormen met *t* zouden opduiken, worden we gedwongen de mogelijkheden hiervan opnieuw te onderzoeken. Vooralsnog lijken we echter de oudste vorm (*Waetriloe*) te kunnen beschouwen als een min of meer fonetische schrijfwijze voor zoiets als ‘Wadrilo’.

Ook de tweede vorm, *Vaedritlaeum*, is problematisch. Deze komt voor in de zogenaamde kalender van Willibrord en dateert van circa 710. Hier is het vooral de *t* voor de *l* die voor problemen zorgt en waarvoor een goede verklaring ontbreekt. Wanneer we deze spelling niet als een ‘schrijffout’ willen beschouwen, komen we terecht bij interpretatie 3 (‘?’) en houdt het verhaal hier op. Zoals we al zagen, bevinden we ons daarmee in goed gezelschap. Het wegwerken van een probleem als dit, door ons te beroepen op een schrijffout in de bron is weinig elegant – en feitelijk ook niet geoorloofd – omdat we daarmee ons probleem afschuiven op de middeleeuwse schrijver in plaats van het op te lossen. Natuurlijk werden in het verleden schrijffouten gemaakt, maar we mogen die pas ‘corrigeren’ als we ook kunnen aantonen dat het daadwerkelijk om een fout gaat, wat hier niet het geval is. Zo lang het tegendeel niet is bewezen, moeten we aannemen dat de schrijver wist wat hij deed. Juist bij namen die we niet begrijpen, moeten we vooral niet te snel proberen het beter te weten dan de auteur van de bron.

Willibrords korte tekst maakt het ook mogelijk om iets te zeggen over de *ae* in de eerste lettergreep, die we ook zien in de oudste vorm van de naam. Het was in deze periode nog niet gebruikelijk (zoals later in bijvoorbeeld het Middelnederlands) om lange klinkers aan te geven door combinaties van de betreffende

klinker plus een *e* of een *i* (zoals in Oirschot) dus we kunnen deze *ae* hier niet beschouwen als een weergave van een lange *a*. Uit de nette Latijnse spelling van Willibrord, waarin we deze zelfde tekencombinatie ook zien in *bassilicae* en *Mariae*, valt af te leiden dat hij deze schrijfwijze gebruikte voor iets wat leek op de lange 'èè'. Wat dit precies betekent, is niet duidelijk (daarvoor zouden we een sluitende etymologie moeten hebben). Ik laat de details hier achterwege, maar er zijn mogelijkheden om hierin toch een (etymologisch) lange *a* te zien.

Vorm 4, *Wadradoch* (726 kop. begin 13e eeuw), brengt ons in feite op hetzelfde doodlopende spoor als vorm 3 die we zojuist bespraken. Dat de naam hier in *-ch* eindigt, laat zich nog wel verklaren. De verwante vormen van Nederlands *lo* 'bos' in het Oudhoogduits en Middelhoogduits zijn respectievelijk *lōh* en *lō(ch)* en ook in het Oudnederlands komen frequent vormen op *-och* voor. Voor Eersel vinden we uit dezelfde periode bijvoorbeeld vormen als *Eresloch* (712-713 kop. 1191). Op basis van deze en de zojuist besproken vorm, zouden we zelfs voorzichtig een origineel 'Wadr-ed/t-lo(ch)' kunnen voorstellen. Om deze reconstructie overeind te houden, kunnen we hierin een suffix (in het eerste lid) veronderstellen. Twee mogelijkheden dienen zich daarvoor aan:

1. Een suffix waarmee abstracta worden afgeleid van andere woorden (meestal bijvoeglijke naam-

woorden). In het Middelnederlands luidde dit suffix *-(e)de*, wat soms bewaard bleef, maar later ook vaak *-t(e)* werd, zoals bijvoorbeeld in *lief-de*, *warm-te* en *hoog-te*. Dit suffix correspondeert met Gotisch *-īpa* (met dezelfde functie).

2. Een groep Proto-Germaanse suffixen die in het Nederlands gedeeltelijk met het eerstgenoemde suffix samenvielen en waarmee collectiva worden gevormd. De Proto-Germaanse vormen zijn **-īþja-*, **-īþja-*; **-atja-*, **-itja-*. In het Nederlands vinden we de reflexen hiervan meestal versterkt door het voorvoegsel *ge-* in woorden als *gebeente*, *gebladerte* en *gevogelte*. In plaatsnamen vinden we dit collectiefsuffix in bijvoorbeeld *Eisden* (*Aspide* 870 kop. 16^e, 17^e eeuw, *Espede* 1168-1174 'bij de espen'), *Naarden* (*Naruthi* 10^e eeuw 'bij de engtes') en (Neder)*hemert* (*Hamerthe* ca. 1151-1155 'bij de stenen').

Formeel zou *Waalre* met deze samenstellende componenten analoog zijn aan het geheel doorzichtige toponiem *Roestel(berg)* (gem. Loon op Zand): Germaans *rausa-* 'riet' + *-īþja-* + *lauha-* 'bos' (+ *berg*). Probleem is natuurlijk dat in het geval van *Waalre* de aanwezigheid van het suffix minder zeker is en op zijn minst deels op reconstructie berust. Bovendien is de interpretatie van het eerste lid vooralsnog onduidelijk, en dat is een zwaarwegend bezwaar.

De Dommel siert het landschap bij Waalre.

Wad, waden?

Ondanks dat we hiermee de wereld van de zekerheden hebben verlaten, is het toch aantrekkelijk de interpretatie ‘wad, waden’ nog even nader te bekijken. Ik heb die suggestie immers wel genoemd, maar nog niet besproken. Semantisch is ze aantrekkelijk, omdat Waalre nu eenmaal bij de Dommel ligt en zich hier ongetwijfeld een doorwaadbare plaats in die rivier zal hebben bevonden. Het probleem bij deze interpretatie ligt in de *r*.

Voor de *r* in ‘Waderlo’ draagt De Bont twee mogelijke verklaringen aan. Zijn voorkeur lijkt uit te gaan naar een meervoudsvorm *wad*: *wader*. Deze meervoudsuitgang komt in het door hem beschreven dialect van Oerle voor bij onzijdige zelfstandige naamwoorden. In het Nederlands werd deze oude uitgang later vervangen door *-en* of in enkele gevallen uitgebreid tot *-eren* (zoals in *eieren* en *kalveren*). Hier gooit echter de chronologie roet in het eten, want deze meervoudsuitgang *-er* is oorspronkelijk helemaal geen uitgang, maar een element dat deel uitmaakt van de stam van de betreffende woorden. Pas bij het uiteenvallen van het naamvalsysteem, waarbij de oude uitgangen verloren gingen, kreeg dit element zijn nieuwe functie en werd het productief als meervoudsuitgang voor een groot aantal onzijdige woorden. Ten tijde van de hierboven opgesomde vermeldingen van Waalre was het naamvalsysteem nog intact, zodat hier van een meervoudsvorm geen sprake kan zijn. Deze verklaring valt dus af.

Als tweede mogelijkheid wijst De Bont op een fonetisch ingevoegde *r* waarvan hij in het dialect van Oerle een aantal gevallen vond. Aangezien hiervoor echter geen enkele reden aanwijsbaar is, blijft deze verklaring volkomen *ad hoc*. Beide verklaringen houden dus geen stand. Daarmee lijken de kansen voor ‘waden’ in *Waalre* verkeken, hoe aantrekkelijk deze interpretatie qua betekenis ook mag zijn.

Nog een Wolder

We zagen al dat de lokale dialectuitspraak van de naam Waalre *Wolder* luidt. Er bevindt zich in het Nederlandse taalgebied ook een plaats die officieel *Wolder* heet en die tegenwoordig deel uitmaakt van de gemeente Maastricht. Dit Wolder ligt ten zuidwesten van het centrum van Maastricht aan de oude weg naar Tongeren. Vroeger heette deze plaats *Wilre* (in den Vroenhof), een naam die niet geheel vergeten is geraakt en die in het verleden nogal eens leidde tot verwarring met *Wijlre*, eveneens in Zuid-Limburg (en uitgesproken als ‘Wielre’). In de nabijheid van Wolder zijn sporen aangetroffen van een Romeinse *villa rustica* en aangenomen wordt dat de naam is ontstaan uit Latijn *Villare* ‘boerderij’. Ook dit biedt echter geen aanknopingspunt voor een verklaring van de naam *Waalre*. De conclusie moet dan ook zijn dat oorsprong en betekenis van deze Noordbrabantse plaatsnaam ons ontgaan. Hoe frustrerend ook, vooralsnog is de juiste verklaring van deze naam dus ‘?’.